

ՀԱՏՈՐ ԻՔ

1891

ՅՈՒՆԻՍ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Ի ՄԱՐՍԷՅԼ

(Տես թիվ 161. շարունակություն և վերջ)

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ փոխանորդն Տրպոսէ բացարձակ տէր եղողն էջմիածնի ապագրական գործատան վիճակին, իր հրատարակած կրօնական քանի մի երկա-սիրութեամբք Յանսենեանց համամիտ ճանչցուած էր իւ որովհետեւ իննովկենտիոս ժԱ. քահանայապետ Լուգովիկոս ժԴ թագաւորին հետ ունեցած յերկարատեւ խնդրոց պատճառաւ ամէն ուժովը կը պաշտպանէր իպրի եպիսկոպոսին հետեողքը, փխլիպ Տրպոսէ քահանայապետական իշխանութեան ջերմ կուսակից, ետեւեղաւ Մարտէյի մէջ Հռովմայ Հաւատասփիււ ժողովոյն նման ընկե-րութիւն մը հաստատել, և որոյ նպատակն պիտի ըլլար բարձումն և ջնջումն ամենայն հերետիկոսութեանց իր վիճակէն¹, Ուստի մեծ ե.

1. Հաստատուած յամի 1679, բայց առանց յերկարատեւ ըլլալու Տես Պէլսիւնա, Հնուրիւնք եկեղեցոյն Մարտէյի, Հաւ. Գ. 457:

առանդեամբ զբաղեցաւ հայկական տպարանին գործովը, զոր կը հաւատարմացընէ Մարսէլի մատենադարանին մէջ ինչուան հիմա պահուած ժամագրոյ օրինակ մը, յորոյ ի ճակատուն և ի վերջին 408 էջն հետեւալ ինքնագիր ստորագրութիւնը գրուած են.

«Թագէտ երէց (հայ լեզուով ու գրով). — Philippe Bausset prevôt et vic. — Marguerite Chava¹. — Thomas Herbiéd. — Soassin, notaire secrétaire.

Ի ստորեւ ճակատու նոյն օրինակին սկզբնագիր վաւերական կամ ընկալագիր մը կայ հետեւալ խօսքերով. Remis rière (?) le greffe de l'evesché, en conséquence de l'ordonnance rendue par M. le grand-vicaire, au pied de son verbal, le vingt-quatre octobre mil six cent septante-neuf, 25 du dit. (Ստորագրեալ) SOSSIN. Գրքին ճակատին վրայ նշանակուած է որ տպագրութիւնն եղած է ի տպարանի Սրբոյն Սարգսի զօրավարի, խնամօք և սրբագրութեամբ Ոսկանայ և Թագէտ երեցու Երեւանեցւոյ ի Մարսէլ, յամի տեառն 1673 և Թուականին Հայոց 1122 (ՌՃԻԲ):

Տարակոյտ չկայ ուրեմն որ վճիռը խորհրդարանին նկատմամբ ժամագրոց ճակտին կարգաւորութեանը լիուրի ի գործ գրուած էին 1679 թուականին հոկտեմբեր ամսոյն մէջ, Որով այնուհետեւ ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց սահմանել թէ արդեօք հարկ էր կամ ոչ, գրքին մէջ անցընել այն սրբագրութիւններն որոց վերջին որոշումը թողուած էր վիճակաւոր եպիսկոպոսին, կամ այն եկեղեցականին որ անոր փոխանորդութեան պաշտօնը կը կատարէր: Բայց այս նկատմամբ՝ հայ տպագրողաց առջեւը գրուած դժուարութիւնը՝ չուտով իրենց լուծումը կարող պիտի չըլլային ընդունել: Հերետիկոսութիւնը՝ որոց համար կ'ամբաստանուէին թէ մուծած ըլլան ի տպագրեալ գիրս, օր օրուան վրայ կը տարբերէին ու կը բազմանային. Թովմաս Հայրապետ գոհ չէր ըլլար, ինչպէս յառաջ, պահանջելով զսրբագրութիւն այն տեղերուն որ կրնային հակառակիլ էական մասանց հաղովմէական վարդապետութեան. այլ կ'ուզէր փոփոխել նաև Հայոց եկեղեցւոյն արարողութիւններն և մասնաւոր սովորութիւններն, և Ոսկանայ տպագրած ժամագրէն դուրս հանել այնպիսի մասունք որ կը գրտնուին նոյն իսկ ի Հռովմ տպագրուած յոյն, մարոնիտ և ուրիշ աբեղեան աղգաց եկեղեցական զրոց մէջ:

Սրբագրութեանց անչափ եռանդով գրեթէ ի ծայրայեղութիւն մը զուելով՝ հարկաւոր կը սեպէր Հայոց տումարն ալ Գրիգորեանին հետ համաձայնեցընել, մինչև իսկ անուանց և թուականաց տարբերութիւններն հերետիկոսութիւն համարելով²: Այսպիսի վարմունքով

1. Մարսէլցի էր, և Սողոմոն սարկաւադէ կ'էն:

2. Ռիշար Սիմոն, Հատըմոյր Թուրք, Հատ. Բ. 139,

աւելի չափազանց եռանդ և արդիւնք ստանալու փափար մը կ'երեւցնէր, քան աստուածաբանական գիտութեանց հմտութիւն. որով բարձրացան ի Գաղղիա բազմաթիւ գանդատանաց ձայներ և բուռն պարսաւադիտութիւնք՝ ոչ միայն զանոնք առաջարկող թարգմանին հակառակ, այլ նաև Տրպոսէ փոխանորդին, որ հաճութիւն և հաւանութիւն կը ցուցնէր և կը պաշտպանէր իր ազդեցիկ իշխանութեամբ:

Հայոց պաշտպան կեցող եկեղեցականաց մէջ նշանաւոր եղաւ նախ հայրն փիղու (Pidou) փարիզացի, գիտնական կրօնաւորն թէա-գինեան և առաքելական քարոզիչ յարեւել, որ անկեղծաբար և հաւասար լուսամտութեամբ 1666ին մայր եկեղեցւոյ գիրկը առաջնորդեց լեհաստանի Հայոց գաղթականութիւնը¹. Այս աւետարանական անձին հետ յիշել հարկ է և զփիք՝ (Piques) սորբոնեան վարդապետը, որ 1681ին հրատարակած այլեւայլ նամակներով՝ ճարտարութեամբ և քաղութեամբ կռուեցաւ թովմաս Հայրապետի երեւակայեալ որբագրութեանց դրութեան գէմ: Հայկական ապագրութեանց պաշտօնական թարգմանն ի զուր ջանաց նոյն տարւոյն մայիս 9 թուականը կրող գրութեամբ մը պատասխանել իրեն. այնչափ անյաջող և վտանգաւոր էր այն, որ եպիսկոպոսական փոխանորդն անգում ըստիպուեցաւ զրիչը ձեռք առնուլ ի պաշտպանութիւն իւր անձին և զործոց:

Աթոռոյ պարագութեան միջոցը վերջապէս լմննալով, ի 1682 մայիս 26ին գահակալ սահմանուեցաւ Գերբ. Տէթան, որ ի փարիզէ ժանուցանելով իր ամբարձումը յեպիսկոպոսութիւն Մարսէլի՝ փիլիպ Տրպոսէէ հաշիւ և համար կը պահանջէր քաղաքին մէջ գտնուած Հայոց նկատմամբ գործածներուն և քատագովական յիշատակագրով մը զոր նոր եպիսկոպոսին ներկայացուց նախկին փոխանորդն թեմական, պաշտօնական կերպով կը յայտարարէ թէ Հայրապետի առաջարկած ամէն սրբագրութիւններն ընդունած չէ, չմերժածներն ալ այնպիսիք են որ արդէն ժողովոց, եպիսկոպոսի և մանաւանդ Հաւատաստիւ ա ժողովոյն հաւանութեան կնիքը կը կրեն. իսկ իր կողմանէ եղած քմահաճոյքանի մի պեղյմանց համար կը յաւելու ըսել, թէ «անոնք կրնան ապագրական վրիպակք ըլլալ քան թէ եպիսկոպոսական իշխանութեամբ եղած սրբագրութիւնք»²:

* *

Այսպիսի վիճմանց ու հակառակութեանց ատեն՝ յանկարծ ձայն

1. Դուռնըճոր՝ յառաջ յիշուած երկասիրութեան մէջ. Հատ. Բ. 103:— Ռիշար Սիմոն, Հատմանի թուոյրք, Հատ. Բ. 128, 134.

2. Յիշատակագիր Փիլիպ Տրպոսէի, զոր մէջ կը բերէ Ռիշար, Հատմանի թուոյրք. Հատ. Բ. 130—4:

եղաւ թէ Հաւատաստիւն ժողովը ժիրանաւոր Ներքին կողմանէ տը-
րուած տեղեկագրի մը վրայ վճիռ հաներ էր, որ Թովմաս Հայրապետ
երեք տարի մնայ ի Մարտէյլ իբրու առաքելական քարոզիչ և քննիչ
հայկական տպագրութեանց, մասնաւոր թոշակ մը սահմանելով ի
վարձ այս պաշտամանն :

Ասիկայ կերպով մը Հռովմայ նոյն ժողովոյն իշխանութեան տակ
ձգել կարծուեցաւ Մարտէյլի Հայերը՝ որ կը բնակէին ի Գաղղիա,
Լուզովիկոս ԺԴէ պաշտպանութիւնը վայելելով, նոյն միջոցին Վատի-
կանի ու Լուզովիկոս ԺԴէ մէջ եղած յարաբերութիւնը այնչափ բա-
րեկամական չէին: Թագաւորը հրաման տուած էր ազգային ժողո-
վակ մը կազմել յերեսուն և հինգ եպիսկոպոսաց, ամէն խորհրդա-
րանաց հաւանութեամբ պատուիրելով որ աստուածաբանական և
կանոնական իրաւանց ուսուցիչք ստիպուին օորվեցնել և ընդունելի
ընել չորս առաջարկութիւններն, որոց նպատակն էր ջնջել ի Գաղղիոյ
զոգի անդրաշնչականութեան (ultramontanisme), և որ համաբաւ-
ւոր են ի պատմութեան՝ Գաղղիական եկեղեցոյ ազատութեանց ա-
նուամբ :

Սոյնոմն լեւոնեան այն միջոցին բաւական ատենէ ի վեր փարիզ
կը գտնուէր՝ թագաւորական խորհրդարանէն արդարութիւն պա-
հանջելով: Այնչափ աւելի սիրալիբ եղաւ գտած ընդունելութիւնը՝
որչափ Հայրապետի տրուած նոր պաշտպանութիւնը՝ Մարտէյլի
եպիսկոպոսին և անոր մեծ փոխանորդին քով՝ խիթալի և զգուշալի
կ'երևնային: Լուզովիկոս ԺԴ հաստատուն իր գիտաւորութեանը վրայ՝
թագաւորութեանը մէջ նոր ու հակառակամարտ իշխանութիւն մը
չհանգուրծելով տեսնել, հրամայեց Բրովանսի արդարութեան ատե-
նին պաշտօնեայ Մորանի, տեղեկանալ նոր սահմանուած թոշակաւոր
քննիչին վրայ, և պահել Հայոց տրուած արտունութիւնը իրենց գը-
րոց տպագրութեան նկատմամբ¹:

Թովմաս Հայրապետ 1683 փետրուարի 25 և մարտի 1ին ատենա-
կան հարցաքննութեան կոչուելով՝ յայտարարեց որ 1676ին Մար-
տէյլէն անցնելու ատեն Գեր. Ժանսոն վիճակաւոր եպիսկոպոսն պաշ-
տօնական հրաման ընդուներ էր մնալ ի քաղաքին և հակել ի սրբա-
գրութիւն հայերէն տպագրելի մատենից. և թէ այն ատենէն ի վեր
անխափան պարապեր էր թիարանին հիւանդանոցին մէջ արգիլեալ
յանցաւոր տաճկները հաւատքի բերել, և դարձողները խոստովան-
ցնելու. և երբեք իբրու հաւատաքնին՝ գործ կամ պաշտօն մը վա-
րած չէ: Եւնոյց թէ երկու տարուրէն ի վեր՝ թոշակ մը կ'ընդունէր
ի Հռովմայ՝ բայց ոչ իբրու հաւատաքնին, այլ այն պատճառներու

1. Այս առթիւ ղրկուած արքունական Թուղթք 1683 տարւոյն 3 յունուարի
և 15 փետրուարի Թուականներն կը կրեն:

համար զոր մասնաւոր թղթով մը ընդունած էր յԱլզիէի ծիրանաւորէ, և զոր առեանին առջկը գրաւ: Այս թուղթ արուած էր նմա ի 1684 ի 25 փետրուարի, յորում կ'ըսուէր թէ ժողովը տեսնելով ըզկարեւորութիւն հայերէն լեզուն զիացող քահանայի մը ներկայութեան՝ ի պաշտել Հայոց զխորհուրդս եկեղեցւոյ, և առնկերէնի տեղեակ անձի՝ արքունի թիարաւորին մէջ եղող գերեաց համար, սահմաններ էր երեք տարուան համար տալ Հայրապետի երեք հարիւր չիւս տարեկան թոշակ. և այն պաշտօնը կատարելով, շարունակել միանգամայն զգործ սրբագրութեան վրիպական ընթերցուածոց տըպագրելի հայ գրոց¹:

Ներկայացոյց առեանին երկար ցուցակ մը մուրութեանց զորս կը հաստատէր թէ գտած ըլլայ Ոսկանայ ժամագրոց և իր յաջորդին ձեռքով եղած ուրիշ տպագրութեանց մէջ, Այս հարցաբնութեանէն ետքը՝ որոյ նպատակն էր գէթ առ արտաքս պահպանել թագաւորական իշխանութիւնը, արդարութեան պաշտօնէին վճռովը սահմանուեցաւ թէ Հայրապետի ի Մարսէլլ բնակութիւնը արքունի իշխանութեան մնասակար կէտ մը չունէր, ինչպէս և ոչ տէրութեան արտունութեանց. — թէ հաւատաքննիչի պաշտօն մը չունէր նա, և այդպիսի գործ յանձնուած չէր Հաւատաստութեան ժողովոյն իրեն տըրուած թղթով. — թէ այս թուղթը ոչ խորհրդարանին և ոչ ալ վիճակաւոր եպիսկոպոսին ներկայացուած չէր, ուստի և արժան էր նկատել զայն իբրու պատճառ մը՝ իրեն տրուելիք թոշակին², Հետեալքար թոյլ տրուեցաւ որ Հայրապետ կարող ըլլայ շարունակել իր բընակութիւնն ի Մարսէլլ, միայն պայմանելով որ բացարձակաբար չըխառնուի հայկական տպագրելի գրոց սրբագրութեան խնդրոյն և գործին, կամ ուրիշ սր և իցէ պաշտօն կատարէ, առանց հրամանի կամ յանձնարարութեան վիճակաւոր եպիսկոպոսին վճիռը պարտք մ'ալ կը գնէր Սոգոմոն Լեւոնեանի, որ պարապելով ի հրատարակութիւն իր ազգին գրչագիր մատենից, համաձայնի ճշդիւ պայմանաց 1669ին տրուած արտօնագրին. կամ ուրիշ խօսքով, չկարենայ գաղտնաբար ուղղափառ հաւատոց հակառակ բան մը հրատարակել³:

Հայրապետ իր ուզած գիրքին մէջ հաստատուելով, առջինէն աւելի բուռն և իշխող կերպ մը առաւ: Նոր ցուցակ մը յօրինեց ի լատին լեզու, յորում Ոսկանայ ժամագրոց և ի Մարսէլլ հրատարակուած ուրիշ հայերէն մատենից մէջ գտնուած հերետիկոսական մո-

1. Իիշար Սիմոն, Հատընտիւր Թուղթք, Հատ. Բ. 124: Փռէվը, Le Pour et le Contre Հատ. ԺԵ. 139:

2. Փռէվը, անգ. 160:

3. Իիշար Սիմոն, Թուղթք. — 25 Փռէվը, անգ.

լորութեանց թիւը շատ աւելի կը գտնէր թուով, եր պահանջէր միանգամայն որ իրեն յանձնուի արագորութիւն Աստուածայունը զորոց զոր Սողոմոն կ'ուզէր վերստին տպագրել ըստ մասնէ, որպէս զի հա- մաձայնեցընէ լատինական վուկաթայի հետ:

Այսպիսի պահանջմանց համար կրկին բարձրացան զօրաւոր բո- ղոքանք, և որոց բերան եղաւ Ռիշար Սիմոն, իր հրատարակած եր- կու նամակներով՝ 1688 տարւոյն սեպտեմբերի 20 և 28 թուականաւ, փարիզոցի իմաստուն վարդապետը կը ստորագրէ Մարսէլլի Հայոց կրած ամէն նեղութեանց պատմութիւնն, և Հայրապետի կողմանէ տրուած ցուցակին ամէն մոլորութեանց ամբաստանութիւնը մէկիկ մէկիկ կը հերքէ, մեղադրելով թէ զինքն և թէ իրեն համակարծիք սեպուող փիլիպ Տրպոսէ: «Հայոց իրաւունք և արդարութիւն ընե- լու համար, — կ'ըսէ խօսքը լմընցընելով, — հարկ է արեւելեան աս- տուածաբանութեան հմուտ անձանց հետ խորհրդակցել, և այսպի- սիք՝ գիրարդոյն է գտնել ի փարիզ քան ի Մարսէլլ»:

Այն ժամանակին յորում Գաղղիոյ կղերը երկու հակառակ կու- սակցութեանց բաժնուած էր, ոմանց համամիտ և այլոց ընդդիմա- մարտ հանդիսանալով նալլիքան ազատութեանց, Ռիշարի կողմանէ յարուցած վէճը կրնար Հայոց դատին պաշտպաններ գտնել զոմանս ի վարդապետաց Սորբոնի. բայց ասով բնականաբար Մարսէլլի աս- տուածաբանից անձնասիրութիւնը պիտի վիրաւորուէր:

Գեր. Տէթան անակնկալ մահուամբ վախճանեցաւ ի փարիզ 1684 յունուարի վեցին. ճիշդ այն օրը յորում որոշած էր մեկնել ի վիճակ եպիսկոպոսական պաշտամանն. և մայր եկեղեցւոյն փոռնիկոսաց ժողովը հաստատեց զՏրպոսէ կրկին ի պաշտաման փոխանորդի ի նորոգ պարապութեան աթոռոյն: Հայ տպագրիչք՝ որոց համբ- րութիւնն ալ վերջին ծայրն հասեր էր, տասը տարուան անդադար հակառակութիւններէն, յոյսերնին դրած էին Գեր. Տէթանի ար- դարասիրութեան և ընելիք բարեկարգական սահմանադրութեանց վրայ: Իր մահը և Տրպոսէի կրկին պաշտօնի բարձրանալը՝ զիրենք յուսահատութեան մէջ ձգեց, գիտնալով որ ինչ ալ ընեն՝ անկարե- լի պիտի ըլլայ մտնել ի շնորհս եպիսկոպոսին Մարսէլլի: Կընային փոխադրել զտպարանն թագաւորութեան ուրիշ որ և իցէ քաղաք մը. 1669 տրուած արտօնագիրը կու տար իրենց զայդ իշխանութիւն: Բայց օրինաց խստապահանջութեան դար մ'էր ի Գաղղիա: Հերետի- կոսական մոլորութեանց ամբաստանութեան տակ, յորմէ չյաջողե- ցան արդարանալ իրենց կողմանէ յաճախակի և ամէն օր կրկնուած ուղղափառ դաւանութեան բողոքանքը, լու համարեցան ապահովել զանձինս յարբունաստոտ բարկութենէ, քան անոր պաշտպանութիւ- նը միւս անգամ խնդրելու հարկին ենթարկուիլ, և որոյ յաջողութիւն

նը տարակուսական էր. ուստի հետևաբար որոշեցին նոյն 1684 տա-
րւոյն մէջ թողուլ հեռանալ ի Մարսէլլէ և ի Գաղղիոյ:

* *

Տասր տարուան մէջ (1678 – 1683), — վասն զի այնչափ միայն և,
դաւ բնակութիւննին ի քաղաքին, — իրենց ձեռքով հրատարա-
կուած զրբեր.քիչ ծանօթ են, ու անով մանաւանդ աւելի հետաքրն-
նական, որ կ'օժանդակեն մեզ ի գիտութիւն պատմութեան տպա-
գրական արուեստի ի Գաղղիա և կրօնական ազատութեանց եօթնեւ-
տասներորդ դարու: Մատենագիտութեանց ցարդ մեզի նշանակած-
ներն՝ տասներմէկ են թուով, և որոց անուանրը՝ թէպէտ և համառօտ
նշանակութեամբ պարունակութեանցն, մարթէ գանել խնդրողաց՝ ի
ցուցակին զոր Հանրքսի հրատարակեց ըստ ցուցակաց զոր արդէն
յօրինած էին Զրպետեան ուսուցիչն և Սէն – Մարգէն Հայաստանի
վրայ գրած յիշատակարանաց հատորներուն մէջ: Մեր ամէն հետա-
քնութեամբն և փութով հատոր մը միայն յաջողեցանք յաւելուլ
այս արդէն ծանօթ ցուցակին վրայ, և որոյ խորագիրն է. « Գիրք
Սաղմասաց Դաւթի . տպագրեալ ի տպարանի սրբոյ էլմիածնի և սըր-
բոյն Սարգսի զօրավարի, խնամովք և ծախիւք Սողմոնի՝ քեռորդւոյ
հանգուցեալ Ոսկանայ վարդապետի երևանեցւոյ արքեպիսկոպոսի.
յամի Տեառն 1677 , յ'8 յունուարի, ի Մարսէլլ »¹:

Ազատ ու անկեղծ հիւրընկալութեան յիշատակն՝ զոր երբեմն վա-
յելիւր էր յՍմնդերտամ՝ հայկական տպագրութեան հիմնադիրն Ոս-
կան, յորգործմիտ ըրաւ զՍողմոնն միւսանգամ հոն փոխադրել իւր
տեւութեան յանձնուած տպագրատունը: Զերծ ամէն հակառա-
կութիւններէ և վերաքննութենէ, այդ քաղաքին մէջ օգնականու-
թեամբ Մատթէի վանանդեցւոյ տպագրեց և կրկին տպագրութիւն
ըրաւ զանազան գրոց, համաձայն յարեւելից բերուած գրչագրաց:

Հայոց մեկնումն ի Մարսէլլէ բարեբաստիկ չըրաւ զՏըպոսէ: Ա-
ռանց ակնածելու, յեկեղեցական բարձր պաշտամանց զոր կը վարէր,
պարտաւորի մը նման բանաւ դրուեցաւ: 1686էն ի վեր պետութիւնն
հետամուտ եղեր և ծածուկ ընկերութիւն մը գտեր էր, որուն նպա-
տակն էր ընդ ամենայն Գաղղիա և անկէ դուրս՝ առանց պետական
գիտութեան, յանսնեան վարդապետական կարծեաց կուսակից
գրուածներ հրատարակել, ընդդիմամարտ յիսուսեան կարգին և
թաղաւորին և անոր նախարարական վճռոց և որոշմանց: Զերք

1. Ի 240, ամիսփեալ ի 445 էջս, և մէկ թուգթ մը ի սկզբան, որոյ միւս երեսն
պատկեր մը Դաւթի մարգարէի ի ծառնկս. սակաւագիւտ հատորիկ մը, որ կը գտնուէ
ի մատենադարանին Մարսէլլի:

ձգուած յանցաւորաց փրայութեամբ՝ յայտնուեցաւ նաև Տըպուսէի անոնց հետ համաձայն և համամիտ ըլլալը, ու բռնադատեցաւ բանտի մէջ քաւել արքունեաց դաւաճանութիւն համարուած յանցանքը:

Այսպէս քաղաքն Մարսէյլ կորսնցուց հաստատութիւն մը որ քիչ ատենուան մէջ թէ վաճառականական և թէ մատենագրական տեսակէտով՝ աւելի օգտակար արգասիք երեցընելու համար պաշտպանութեան մանաւանդ պէտք ունէր: Մեծագոյն թերեւս էր արեւմտեան եկեղեցւոյ կրած ֆետար, կորսնցընելով դիմացը երած տառնահառիթը՝ միացընելու իրեն հետ զհայ եկեղեցի:...

ԱՐԻՍՏԻԴԵԱՅ ԶԱՏԱԳՈՎՈՒԹԵԱՆ

ԱՍՈՐԻ ԵՒ ՅՈՒՆԱՐԷՆ ԲՆԱԳՐԱՅ

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Որչափ մեծարգի, նոյնչափ և սակաւաթիւ են քրիստոնէութեան նախնադոյն, որ և նախնիկէական դարուց մատենագրութիւնը: Գիտունք որ սուրբ Գրոց և Հարց մատենագրութեամբ կը զբաղին, իրաւամբ հետաքոտողք են այդ հնութեանց, որովք միայն կարող են քրիստոնէութեան հիմնադրութեանը յետագայ դարուց զարգացման հետ ունեցած լծորդութիւնը գտնել, և շատ վարդապետութեանց և նոյն իսկ հաւատոյ մասանց և եկեղեցական ծիսից սկզբնական ծագմանը տեղեկանալ: Ուստի և մեծ յարգ կ'ընծայեն եթէ և փոքր պատառիկ մը ի լոյս հընէ գրատանց անյայտ խորշերէն:

Այս արժէից հասու լինելով և վանաց տպարանը՝ երեքտասան տմօք յառաջ (1878) ի լոյս ընծայեց հանդերձ լատին թարգմանութեամբ այն պատառիկը՝ զոր սրբոյն Արիստիդեայ իմաստասիրի թեմնացւոյ Զատագովութեան ճառէն (զոր կը յիշատակեն Եւսեբիոս և Հերոնիմոս) գտած էր իւր Մատենագրանին գրչագրաց մէջ, և մեր ի նախնի Հարց թարգմանեալ ի հինգերորդ դարու, զորմէ և Բաղմալէպս ի ժամանակին խօսեցաւ և տեղեկացոյց ընթերցողաց իւր էջերուն մէջ. ուստի և աւելորդ կրկին խօսիլ աստանօր: Եթէ կայ բան մը այժմ արժանի դիտութեան, այն է որ այդ հրատարակութիւնը շատ յարգ դաւա, ինչպէս կը յուսացուէր, եւրոպացի գիտոնց առջև. և անոնցմէ շատերը, ինչպէս Պոնար, Մարգէն, Կոթիէ, Հաւնաք, Ռենան և այլք՝ ճառեցին զսմանէ և կերպ